

6. Η φιλοσοφία μετακομίζει στην πόλη: Οι σοφιστές και ο Σωκράτης

6.1. Το νέο πρόσωπο της φιλοσοφίας

Παίρνουμε στα χέρια μας έναν τυπικό πλατωνικό διάλογο και επιχειρούμε να τον διαβάσουμε. Τι εικόνα μάς μεταδίδει; Ας μη βιαστούμε να μιλήσουμε για το φιλοσοφικό νόημα του διαλόγου και, ξεχνώντας προς στιγμήν ότι το κείμενο που έχουμε μπροστά μας το έχει γράψει ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους όλων των εποχών, ας μείνουμε στο σκηνικό και στους πρωταγωνιστές του. Μεταφερόμαστε λοιπόν στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. και παρακολουθούμε γνωστά πρόσωπα της εποχής να συζητούν με εντυπωσιακή επιμονή και πάθος για ηθικά και πολιτικά προβλήματα. Συγκεκριμένα: Ο σκηνικός χώρος είναι η αγορά της Αθήνας, ένα γυμναστήριο ή ένα πλούσιο αθηναϊκό σπίτι. Ο δραματικός χρόνος είναι η εποχή του Περικλή και του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ένας πρωταγωνιστής είναι σχεδόν πάντοτε ο αθηναίος φιλόσοφος Σωκράτης και οι συνομιλητές του είναι είτε διάσημοι σοφιστές (ο Πρωταγόρας, ο Γοργίας, ο Ιππίας, ο Θρασύμαχος) είτε σημαντικά πρόσωπα της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής (ο Αλκιβιάδης, ο Νικίας, ο Κριτίας, ο Χαρμίδης). Τα θέματα που συζητούνται είναι φλέγοντα ζητήματα της ζωής σε μια οργανωμένη πολιτεία: τι καθορίζει την ηθική συμπεριφορά του ατόμου, ποια είναι η σωστή διαπαιδαγώγηση των πολιτών, ποιο πολίτευμα είναι προτιμότερο, ποια είναι η σημασία των νόμων. Ο τρόπος διεξαγωγής, τέλος, της συζήτησης θυμίζει περισσότερο εικόνα μαθήματος ή δικαστηρίου παρά ανταλλαγή απόψεων σε φιλική παρέα: συνεχείς ερωτήσεις και απαντήσεις, διαδοχικές προσπάθειες ορισμού εννοιών, προβολή και απόρριψη επιχειρημάτων.

Οι πλατωνικοί διάλογοι δεν είναι βέβαια ιστορικά ντοκουμέντα. Είναι λογοτεχνικά κείμενα, που στόχο έχουν να προβάλλουν φιλοσοφικές θέσεις και όχι να αναπαραστήσουν πραγματικές συναντήσεις ιστορικών προσώπων. Ωστόσο, μας δίνουν μια εικόνα για τον τρόπο άσκησης της φιλοσοφίας στη δημοκρατική Αθήνα του 5ου αιώνα. Η εικόνα αυτή δεν είναι, δημιουργήμα μόνο του Πλάτωνα. Προκύπτει και από τα φιλοσοφικά έργα του Ξενοφώντα, από αποσπάσματα χαμένων διαλόγων άλλων συγγραφέων του 4ου αιώνα, αλλά και από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, που σατιρίζουν τον Σωκράτη και τους σοφιστές. Ίσως μάλιστα ο Αριστοφάνης να είναι η πιο αξιόπιστη πηγή μας, αφού ανεβάζει τις *Νεφέλες* το 423 π.Χ., στην εποχή δηλαδή της μεγάλης ακμής του Σωκράτη και της σοφιστικής κίνησης.

Στην κωμωδία λοιπόν του Αριστοφάνη ο αφελής και αγράμματος αγρότης Στρεψιάδης, κυνηγημένος από τα χρέη της σπάταλης γυναίκας και του γιου του, καταφεύγει στον διάσημο «σοφιστή» Σωκράτη και τον παρακαλεί να τον δεχτεί στη σχολή του, για να μάθει εκεί τεχνάσματα που θα τον απαλλάξουν από τους δανειστές του. Ο Σωκράτης τον δέχεται, του γνωρίζει τους νέους θεούς στους οποίους πρέπει να πιστεύει (είναι το Χάος, οι Νεφέλες, που εμφανίζονται ως «προσάτιδες θεές των σοφιστών», και η Γλώσσα) και του υπόσχεται ότι με σκληρή εξάσκηση στη φιλοσοφία και στη ρητορική θα γίνει ικανός όχι μόνο να μεταπείθει τους δανειστές του, αλλά και να κυριαρχήσει στην Εκκλησία του Δήμου και να επιτύχει σε κάθε πλευρά της κοινωνικής ζωής. Διδακτικό ρόλο στη σχολή του Σωκράτη αναλαμβάνει προσωποποιημένος και ο «Άδικος Λόγος», που κατατροπώνει τον «Δίκαιο Λόγο», εκπρόσωπο των παραδοσιακών αξιών, παγιδεύοντάς τον με δύσκολες ερωτήσεις και κάνοντας επίδειξη καινοφανών γνώσεων και περίτεχνων επιχειρημάτων. Ο Στρεψιάδης, παρά τα μαθήματα του Σωκράτη, οδηγείται τελικά στην καταστροφή.

Αν εξαιρέσουμε την ταύτιση του Σωκράτη με τους σοφιστές, στην οποία θα επανέλθουμε, η αριστοφάνεια περιγραφή είναι το κωμικό συμπλήρωμα της πλατωνικής. Επιβεβαιώνει την υποψία μας ότι η φιλοσοφία έχει αποκτήσει αυτά τα χρόνια έναν εντελώς νέο ρόλο στην πνευματική ατμόσφαιρα της Αθήνας, είναι πλέον ένας σημαντικός παράγοντας της κοινωνικής ζωής, τόσο ώστε να προκαλεί το ενδιαφέρον και την περιέργεια του ευρύτερου κοινού και να αποτελεί αντικείμενο λαϊκής σάτιρας.

Πού εντοπίζονται όμως οι καινοτομίες σε σχέση με την παλαιότερη πρακτική;

Πρώτον, ο φιλόσοφος εγκαταλείπει το βάθρο του απομονωμένου σοφού και γίνεται πια ο άνθρωπος της διπλανής πόρτας. Συναναστρέφεται τους απλούς ανθρώπους, τριγυρνά στους δρόμους και στα στέκια της πόλης, μετέχει στους θεσμούς της, βρίσκεται σε άμεση επαφή με τους πολιτικούς της ιθύνοντες.

Δεύτερον, η φιλοσοφία για πρώτη φορά παρουσιάζεται σαν κάτι το χρήσιμο. Στον φιλόσοφο εξακολουθούν να προσφεύγουν όσοι προβληματίζονται για τη σωτηρία της ψυχής τους και για τα ηθικά θεμέλια της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τώρα όμως ο φιλόσοφος δείχνει να έχει λύσεις και σε πρακτικά προβλήματα. Είναι ο δάσκαλος της έντεχνης χρήσης του λόγου, της ρητορικής, η οποία παρουσιάζεται ως το κλειδί της επιτυχίας σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Για να πείσει κανείς τους συμπολίτες του στην Εκκλησία του Δήμου, για να υπερασπιστεί τον εαυτό του στο δικαστήριο, ακόμη και για να διοικήσει σωστά το νοικοκυριό του και να αναθρέψει τα παιδιά του, χρειάζεται φιλοσοφική παιδεία. Η συστηματική μαθητεία στους φιλοσόφους αρχίζει να λειτουργεί ως μια μορφή ανώτατης εκπαίδευσης στον αρχαίο κόσμο.

Τρίτον, η θεματική της φιλοσοφίας αλλάζει. Το ενδιαφέρον για τη φύση και το σύμπαν σε αυτή τη γενιά των φιλοσόφων παραμερίζεται, και οι φιλόσοφοι στρέφονται αποφασιστικά προς τα πολύπλοκα προβλήματα που δημιουργεί η ζωή του ατόμου μέσα στις πόλεις. Σύμφωνα με την περίφημη ρήση του Κικέρωνα, πρώτος ο Σωκράτης (και οι σοφιστές, θα προσθέταμε εμείς) κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό και την εγκατέστησε στις πόλεις και στα σπίτια των ανθρώπων. Από θεωρία του κόσμου, η φιλοσοφία γίνεται τέχνη του βίου.

Τέταρτον, η φιλοσοφία δείχνει να διεκδικεί μια δική της μέθοδο. Η μέθοδος αυτή δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί ούτε εμφανίζεται με ενιαίο τρόπο στους φιλοσόφους της εποχής. Στοιχεία πάντως της νέας μεθόδου είναι ο διαλογικός τρόπος έκθεσης των φιλοσοφικών προβλημάτων, η διατύπωση αντιθετικών θέσεων σε κάθε ζήτημα, η αναζήτηση ορισμών, η κριτική απόρριψη των δογματικών θέσεων.

6.2. Μια φιλοσοφία αθηναϊκή;

Θα προσέξατε τις πολλαπλές αναφορές που κάναμε ήδη στην Αθήνα μιλώντας για τη νέα τροπή που πήρε η φιλοσοφία κατά τον 5ο αιώνα. Πράγματι, είναι σχεδόν αδύνατο να φανταστούμε τη δράση του Σωκράτη και των σοφιστών έξω από το αθηναϊκό κοινωνικό πλαίσιο. Η εδραίωση αυτής της εικόνας μπορεί εν μέρει να οφείλεται και στο γεγονός ότι αντλούμε τις πληροφορίες για την πνευματική κίνηση αυτής της εποχής από αθηναίους συγγραφείς - τον Αριστοφάνη, τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα, τον Ισοκράτη, τον Λυσία. Ωστόσο, παρά τη μονομέρεια των πηγών μας, η κυριαρχία της Αθήνας στο πνευματικό προσκήνιο της Ελλάδας δεν αμφισβητείται από κανέναν. Ειδικά η φιλοσοφία, η οποία ως τις αρχές του 5ου αιώνα αναπτυσσόταν στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, θα εγκατασταθεί έκτοτε μόνιμως στην αθηναϊκή επικράτεια.

Οι Περσικοί Πόλεμοι υπήρξαν αναμφίβολα η μεγάλη στιγμή της Αθήνας. Η γενική αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου των Αθηναίων στις νίκες του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας και η

δημιουργία της Αθηναϊκής Συμμαχίας το 477 π.Χ. άλλαξαν ριζικά τη μοίρα της πόλης. Από σχετικά άσημη επαρχιακή πόλη, όπως ήταν καθ' όλη τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων, η Αθήνα έγινε η πιο ισχυρή, η πιο πλούσια και η πιο μεγάλη πόλη της Ελλάδας. Ακόμη πιο απότομη ήταν η αλλαγή στην πνευματική της ατμόσφαιρα. Ενώ μέχρι τότε η Αθήνα δεν είχε προσφέρει το παραμικρό στην πνευματική ανάπτυξη της Ελλάδας, μέσα σε ελάχιστα χρόνια γίνεται το επίκεντρο μιας καλλιτεχνικής και διανοητικής κοσμογονίας. Ποιητές, καλλιτέχνες και σοφοί από τις αποικίες συρρέουν στην Αθήνα και έρχονται σε επαφή με τη λαμπρή γενιά των αθηναίων ομολόγων τους. Όσα στοιχεία κι αν επικαλεστούμε, δύσκολα μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ταχύτητα των εξελίξεων, που φέρνει κατά την ίδια εποχή στην ίδια πόλη τους τρεις μεγάλους τραγικούς ποιητές και τον Αριστοφάνη, τον Φειδία και τον Πολύκλειτο, τον Θουκυδίδη, τον Αναξαγόρα, τον Πρωταγόρα και τον Σωκράτη.

Στη μεγάλη αίγλη της Αθήνας του Περικλή οφείλεται και η συνάντηση του αθηναίου Σωκράτη με τους προερχόμενους από τις αποικίες σοφιστές. Για τη μορφή ωστόσο που πήρε η φιλοσοφία με τη γενιά αυτή των στοχαστών, μια πλευρά της αθηναϊκής ιστορίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο: η ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Κατά τον 7ο και 6ο αιώνα η Αθήνα σπαράσσεται από έντονες εσωτερικές συγκρούσεις. Η αδυναμία της να μετάσχει στον αποικισμό και ο περιορισμός της στο έδαφος της Αττικής οδήγησε σε οικονομική κρίση και όξυνε τις κοινωνικές διαφορές. Για να φτάσουμε στην άμεση και διευρυμένη δημοκρατία του 5ου αιώνα, όπου όλοι πλέον οι αθηναίοι πολίτες μετείχαν στη διακυβέρνηση της πόλης, απαιτήθηκαν οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (592 π.Χ.), του Κλεισθένη (508 π.Χ.), του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και του Περικλή (457-451 π.Χ.). Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μεταρρυθμίσεων ήταν η προοδευτική αφαίρεση των προνομίων των πλούσιων γαιοκτημόνων προς όφελος του «δήμου». Η εξουσία περνά από τον αριστοκρατικό Άρειο Πάγο στην Εκκλησία του Δήμου, το κυρίαρχο σώμα της δημοκρατικής πολιτείας, όπου λαμβάνονται οι σημαντικές πολιτικές αποφάσεις με πάνδημη συμμετοχή και με την ισότιμη ψήφο των αθηναίων πολιτών.

Στην Αθήνα η πλήρωση όλων των δημόσιων αξιωμάτων γινόταν με κλήρωση - μόνο οι στρατηγοί εκλέγονταν από την Εκκλησία του Δήμου. Καθώς τα βασικά θεσμικά όργανα της δημοκρατίας ήταν πολυπληθή, ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας ήταν ανά πάσα στιγμή απασχολημένο με τη διοίκηση της πόλης. Έχει υπολογιστεί ότι πάνω από το ένα τρίτο των αθηναίων πολιτών υπηρετούσαν στα θεσμικά όργανα της πόλης και στον στρατό, χωρίς να λογαριάσουμε τη συνέλευση του Δήμου που συνεδρίαζε τουλάχιστον είκοσι φορές κάθε χρόνο. Επομένως, κάθε Αθηναίος, ανεξάρτητα από την καταγωγή, την περιουσία, τη μόρφωση ή το επάγγελμά του, είχε την ευκαιρία πολλές φορές στη ζωή του να περάσει από τη θέση του βουλευτή, του δικαστή, ακόμη και να κληρωθεί άρχοντας ή πρύτανης της Βουλής. Το ευτύχημα για την Αθήνα ήταν ότι η ολοκλήρωση της δημοκρατίας συνέπεσε χρονικά με την περίοδο της μέγιστης πολιτικής και οικονομικής δύναμης. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα στον Περικλή να καθιερώσει «μισθό» για όλα τα δημόσια αξιώματα, επιτρέποντας ακόμη και στον πιο φτωχό Αθηναίο να ασκήσει με αξιοπρέπεια και αφοσίωση τα πολιτικά του καθήκοντα. Ο ρόλος του «πολίτη» γίνεται η πιο σεβαστή ανθρώπινη δραστηριότητα στο εσωτερικό της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η ζωή του μέσου Αθηναίου αλλάζει ριζικά. Η ουσιαστική συμμετοχή στα κοινά της ισχυρότερης ελληνικής πόλης, και μάλιστα στην κρίσιμη περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου, φέρνει τους πολίτες αντιμέτωπους με νέα ερωτήματα. Είναι το δημοκρατικό πολίτευμα καλύτερο από τα ολιγαρχικά πολιτεύματα του παρελθόντος και των άλλων πόλεων; Ποια είναι τα όρια της δημοκρατίας; Ποιοι πρέπει να ψηφίζουν και ποιοι να εκλέγονται; Πώς διασφαλίζεται η ορθότητα των αποφάσεων του Δήμου και η αποτελεσματική άσκηση της εξουσίας; Πώς πρέπει να νομοθετούμε και πότε αλλάζουμε τους ισχύοντες νόμους; Πώς μπορούμε να περιορίσουμε τους εκάστοτε ισχυρούς;

Νέα προβλήματα αντιμετωπίζει όχι μόνο ο πολίτης που καλείται για πρώτη φορά να συμμετάσχει στα κοινά, αλλά και αυτός που χάνει τα προνόμιά του. Για τις παλιές αριστοκρατικές

οικογένειες των Αθηναίων, από τις οποίες προερχόταν η συντριπτική πλειονότητα των ιθυνόντων ακόμη και στην εποχή της δημοκρατίας, η πολιτική αποκτά εντελώς νέο νόημα. Η ευγενική καταγωγή και η μεγάλη ιδιοκτησία δεν εξασφαλίζουν πλέον την πρόσβαση στην εξουσία. Για να αποκτήσει κανείς δύναμη στη δημοκρατική Αθήνα, ένας δρόμος μόνο υπάρχει: πρέπει να έχει μαζί του την πλειοψηφία των πολιτών στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου. Πρέπει δηλαδή να γνωρίζει πώς να πείθει τους συμπολίτες του για την ορθότητα της άποψής του, και μάλιστα όχι κάθε τέσσερα χρόνια, όπως γίνεται σήμερα, αλλά σε καθημερινή βάση. Στην αθηναϊκή δημοκρατία, στη δημοκρατία των «λόγων», η τέχνη της πειθούς γίνεται η ύψιστη πολιτική αρετή.

Η τέχνη της πειθούς όμως είναι απαιτητική και δεν μαθαίνεται εύκολα. Δεν είναι σαν τις άλλες τέχνες, που περνούν από γενιά σε γενιά με την άσκηση και την εμπειρία. Η οικογένεια, όσο εξέχουσα κι αν είναι, δεν μπορεί να διασφαλίσει μια τέτοια μάθηση, και η πόλη της Αθήνας, όπως όλες οι ελληνικές πόλεις, δεν έχει θεσμούς δημόσιας εκπαίδευσης. Τον ρόλο του δασκάλου της πολιτικής, σε αυτή τη συγκυρία, θα διεκδικήσει ο ρήτορας και ο φιλόσοφος.

Αντιλαμβανόμαστε τώρα γιατί η φιλοσοφία αλλάζει προσανατολισμό κατά τον 5ο αιώνα, και γιατί συνδέει τη μοίρα της με την Αθήνα. Σε ένα περιβάλλον κοσμογονικών πολιτικών μεταβολών θα ήταν παράλογο οι φιλόσοφοι να μείνουν ανεπηρέαστοι. Η ανατροπή της παλαιάς τάξης πραγμάτων δεν αλλάζει απλώς τις κοινωνικές ισορροπίες, δημιουργεί και κρίση αξιών. Τίποτε δεν είναι πλέον δεδομένο όσον αφορά τη θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία και την αποδεκτή ηθική συμπεριφορά. Η φιλοσοφία ανακαλύπτει μια νέα ήπειρο γόνιμου προβληματισμού. Και στον φιλόσοφο δίνεται για πρώτη φορά η ευκαιρία να απευθυνθεί σε ένα διευρυμένο ακροατήριο και να διεκδικήσει έναν λειτουργικό ρόλο στο εσωτερικό της δημοκρατικής πολιτείας.

6.3. Τι είναι η σοφιστική κίνηση;

Οι σοφιστές δεν αποτελούν φιλοσοφική σχολή, σαν τους Πυθαγορείους ή την πλατωνική Ακαδημία. Δεν πρεσβεύουν ένα κοινό δόγμα, δεν αναφέρονται σε κάποιον αρχηγέτη ή ιδρυτή, δεν έχουν τους ίδιους στόχους, την ίδια πολιτική τοποθέτηση και τους ίδιους αντιπάλους. Το πιο πιθανό είναι ότι οι ίδιοι δεν θα ενέτασσαν καν τους εαυτούς σε ένα ενιαίο ρεύμα.

Η αντιμετώπιση των σοφιστών ως διακριτής ομάδας φιλοσόφων με κοινή ταυτότητα είναι σε μεγάλο βαθμό μια κατασκευή του Πλάτωνα, μια κατασκευή που επιβλήθηκε στους μεταγενέστερους. Στον Πλάτωνα επίσης οφείλεται και η αρνητική χροιά που πήρε η λέξη «σοφιστής», μια σημασία που δεν πρέπει να ήταν καθιερωμένη, αν σκεφτεί κανείς ότι, πενήντα χρόνια μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ο μαθητής του Αισχίνης (*Κατά Τιμάρχου* 125, 173, 175) δεν διστάζει να αποκαλέσει τον Σωκράτη και τον Δημοσθένη «σοφιστές». Ο σκοπός του Πλάτωνα είναι σαφής. Θέλει πάση θυσία να αναδείξει τη μοναδικότητα του Σωκράτη. Στα μάτια όμως του μέσου Αθηναίου, όπως φάνηκε και από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, η διαφορά του Σωκράτη από τους σοφιστές δεν ήταν καθόλου εμφανής.

Δυστυχώς όλα σχεδόν τα έργα των σοφιστών έχουν χαθεί. Στην αρνητική εικόνα που μας μεταφέρουν οι πλατωνικοί διάλογοι, λίγες είναι οι αντίθετες μαρτυρίες που μπορούμε να επικαλεστούμε για να φτάσουμε σε μια πιο αντικειμενική αποτίμηση. Συνήθως μάλιστα οι μεταγενέστεροι συγγραφείς αναφέρονται συλλογικά στις θέσεις των σοφιστών, και έτσι είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσει κανείς την ειδική συνεισφορά κάθε εκπροσώπου της σοφιστικής κίνησης. Δεν μας μένει παρά να κάνουμε το ίδιο κι εμείς.

Αν προσπεράσουμε προς στιγμήν τα ίδια τα φιλοσοφικά επιχειρήματα, η πλατωνική πολεμική προβάλλει με έντονα αρνητικό τρόπο δύο γνωρίσματα των σοφιστών. Ο σοφιστής δεν έχει σταθερό

τόπο και σπίτι, είναι περιφερόμενος άπατρις. Επιπλέον, διδάσκει έναντι αμοιβής, είναι «έμμισθος θηρευτής νέων και πλουσίων» (Πλάτων, *Σοφιστής* 231d, 223b). Ο Πλάτων δεν παραποιεί στο σημείο αυτό την αλήθεια. Οι πιο γνωστοί σοφιστές προέρχονται από την περιφέρεια της ελληνικής επικράτειας: ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα της Θράκης, ο Γοργίας από τους Λεοντίους της Σικελίας, ο Πρόδικος από την Κέα, ο Ιππίας από την Ηλεία, ο Θρασύμαχος από τη Χαλκηδόνα της Προποντίδας. Μόνο ο Αντιφών είναι Αθηναίος. Η δράση των σοφιστών δεν τοποθετείται στις άσημες πατρίδες τους, αλλά στα κέντρα του ελληνισμού, και κυρίως στην Αθήνα. Εκφωνούν επιδεικτικούς λόγους σε πανελλήνιες γιορτές, περιτριγυρίζονται από μαθητές, ζουν από τη διδασκαλία τους, ίσως μάλιστα η απασχόλησή τους αυτή να είναι και ιδιαίτερα επικερδής.

Αν οι κατηγορίες του Πλάτωνα είχαν διατυπωθεί μερικά χρόνια αργότερα, κανείς δεν θα τις έπαιρνε στα σοβαρά. Ο σοφός της ελληνιστικής εποχής αισθάνεται πατρίδα του όλη την οικουμένη. Και θεωρεί αυτονόητο ότι πρέπει να πληρώνεται για τη διδασκαλία του, όπως άλλωστε πληρωνόταν ήδη ο Ισοκράτης. Στην εποχή όμως του Σωκράτη και των σοφιστών τα πράγματα είναι διαφορετικά. Για τους Αθηναίους, η ιδιότητα του πολίτη και η συμμετοχή στα κοινά είναι η ύψιστη τιμή. Ένας ξένος ή ένας μέτοικος, όσο πλούσιος και διάσημος κι να ήταν (και υπήρχαν πάρα πολλοί τέτοιοι κατά τον 5ο αιώνα), δεν έπαυε να θεωρείται κατώτερος, αφού τα πλούτη και η φήμη δεν εξασφάλιζαν πολιτικά δικαιώματα. Από την άλλη μεριά, το να διδάσκεις την υψηλή τέχνη της πολιτικής έναντι αμοιβής σε κατέτασσε αυτομάτως στην κατηγορία του «βαναύσου», αφού μόνο οι χειρώνακτες δέχονταν να εμπορευτούν την τέχνη τους. Οι κατηγορίες επομένως του Πλάτωνα θα πρέπει να έπιαναν τόπο, ιδίως μάλιστα όταν προέβαλλε το αντίθετο υπόδειγμα του Σωκράτη, ο οποίος δεν έκρυβε τη φτώχεια του και ήταν τόσο περήφανος για την αθηναϊκή καταγωγή του, ώστε ποτέ στη ζωή του δεν θέλησε να βγει από τα σύνορα της πόλης του.

Τι διδάσκουν όμως οι σοφιστές στην Αθήνα; Πώς προσελκύουν τους μαθητές τους; Όταν ο Σωκράτης θέτει αυτό το ερώτημα στον Πρωταγόρα (στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο), παίρνει την απάντηση ότι το αντικείμενο της διδασκαλίας του είναι η «πολιτική τέχνη», η δυνατότητα να διαμορφώνει κανείς «αγαθούς πολίτες»: «Το μάθημά μου είναι η σωστή αντιμετώπιση των οικείων υποθέσεων (πώς να διοικεί κανείς άριστα το σπίτι του) και των υποθέσεων της πόλης (πώς να γίνει ασυναγώνιστος στην πολιτική πρακτική και στον πολιτικό λόγο)» (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 318e-319a). Όταν η ίδια ερώτηση απευθύνεται στον Γοργία, η απάντηση είναι πιο συγκεκριμένη: ο Γοργίας διδάσκει «την ωραιότερη τέχνη», την τέχνη της ρητορικής. Η ρητορική προσφέρει το σπουδαιότερο αγαθό στον άνθρωπο, γιατί του «εξασφαλίζει την προσωπική του ελευθερία, δίνοντάς του τη δυνατότητα να εξουσιάζει τους άλλους μέσα στην πόλη του». Η εξουσία στη δημοκρατική πόλη στηρίζεται στην πειθώ. Εξουσιάζει, όποιος κατέχει την τέχνη της πειθούς, «όποιος μπορεί να πείσει με τα λόγια τους δικαστές στο δικαστήριο, τους βουλευτές στη Βουλή, τους πολίτες στην Εκκλησία του Δήμου» (Πλάτων, *Γοργίας* 452d-e).

Θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι οι δύο απαντήσεις είναι διαφορετικές. Ο συνετός Πρωταγόρας διδάσκει την καθγιασμένη στη Αθήνα πολιτική τέχνη, ενώ ο κυνικός Γοργίας την εξουσία της πειθούς. Στην ακραία της εκδοχή η στάση του Γοργία οδηγεί στην ταύτιση της αρετής και της δύναμης, σε αυτό που διακήρυξε ένας άλλος σοφιστής ο Θρασύμαχος, λέγοντας ότι «δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο παρά το συμφέρον του ισχυρότερου» (Πλάτων, *Πολιτεία* 338c). Ίσως πάλι η απάντηση του Γοργία να μην είναι τόσο διαφορετική από την απάντηση του Πρωταγόρα. Ο σοφιστής διδάσκει τη σωστή άσκηση της πολιτικής πρακτικής, η οποία εξαρτάται από την ορθή χρήση του πολιτικού λόγου. Σε αυτό συμφωνούν και ο δύο. Ο Γοργίας απλώς προσθέτει ότι η ορθή χρήση του πολιτικού λόγου έχει όνομα: πρόκειται για τη νέα τέχνη της ρητορικής, η οποία ακριβώς ορίζεται ως «δημιουργός πειθούς». Ο Πλάτων, που αναπλάθει την όλη συζήτηση, μας αφήνει να βγάλουμε τα δικά μας συμπεράσματα.

Για κάποια λοιπόν πράγματα είμαστε σίγουροι. Οι σοφιστές φιλοδοξούν να καλύψουν ένα κενό στην εκπαίδευση των πολιτών, ένα κενό που προέκυψε από την ταχύτατη επικράτηση των

δημοκρατικών θεσμών. Η ειδικότητά τους είναι η γνώση της πολιτικής τέχνης. Ισχυρίζονται ότι με τη διδασκαλία της πολιτικής τέχνης κάνουν τους ανθρώπους καλύτερους - συνδέουν επομένως την αρετή με την πολιτική. Και διαβλέπουν την άμεση σχέση της πολιτικής αποτελεσματικότητας με την έντεχνη χρήση του λόγου.

Από εδώ και πέρα αρχίζουν οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των σοφιστών. Άλλοι επικεντρώθηκαν στην ανάλυση των κοινωνικών θεσμών και του πολιτισμού, όπως ο Πρωταγόρας και ο Αντιφών, και έφεραν στο προσκήνιο την αντίθεση «φύσης» και «νόμου» - οι σταθερές καταβολές του είδους ή οι κοινωνικές συμβάσεις είναι το θεμέλιο της ανθρώπινης συμπεριφοράς; Το πρόβλημα της αντικειμενικής γνώσης και της αλήθειας απασχόλησε τον Πρωταγόρα και τον Γοργία. Ο Πρόδικος ήταν ο πρώτος που ενδιαφέρθηκε για τα γλωσσικά ζητήματα, ενώ ο Γοργίας θεωρείται ο θεμελιωτής της ρητορικής. Ο Ιππίας ίσως αποτελεί σύνδεσμο της σοφιστικής με την παλαιότερη προσωκρατική φιλοσοφία, αφού επιμένει στη διδασκαλία των μαθηματικών και της αστρονομίας. Και μόνο η αναφορά στα παραπάνω προβλήματα αρκεί για να αντιληφθεί κανείς τη συμβολή των σοφιστών στον μετασχηματισμό της φιλοσοφίας κατά τον 5ο αιώνα.

6.4. Μπορεί να διδαχθεί η αρετή;

Διδάσκοντας την πολιτική τέχνη, οι σοφιστές ισχυρίζονται ότι διδάσκουν την αρετή: δηλώνουν ότι γνωρίζουν πώς να διαμορφώσουν καλύτερους και ικανότερους πολίτες. Η αξίωση αυτή δεν ήταν κάτι το συνηθισμένο. Κανείς ως τότε δεν είχε διεκδικήσει τον ρόλο του δασκάλου της αρετής. Δικαιολογημένα λοιπόν προκλήθηκε έντονη αντίδραση. Πολλοί θεώρησαν ότι η αρετή δεν είναι κάτι που διδάσκεται, αλλά κάτι που κληρονομείται ή δίνεται από τη φύση. Άλλοι πάλι, όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτων, δεν αμφισβήτησαν ότι η αρετή είναι μια μορφή γνώσης, αλλά θέλησαν να δείξουν ότι οι σοφιστές είναι ανίκανοι να διδάξουν αυτή τη γνώση. Το βέβαιο είναι ότι η έννοια της αρετής βρέθηκε ξαφνικά στο επίκεντρο της φιλοσοφικής διαμάχης.

Τι είναι όμως η αρετή; Για τους παλαιότερους Έλληνες η αρετή συνδεόταν με την τιμή και την αναγνώριση, δεν ήταν όμως κάτι το ενιαίο. Η αρετή του πολεμιστή αναγόταν στη γενναιότητά του και η αρετή του τεχνίτη στη σωστή εκτέλεση της τέχνης του. Ακόμη και ένα άλογο μπορούσε να έχει τη δική του αρετή. Στο πολιτικό επίπεδο, η αρετή προσιδίαζε μόνο σε αυτούς που είχαν πρόσβαση στην εξουσία, στους γόνους των αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίοι είχαν αφομοιώσει ένα σύνολο σταθερών αξιών, όπως η ανδρεία στη μάχη, η αφιλοκέρδεια, η ηπιότητα προς τους φίλους και η αυστηρότητα προς τους εχθρούς - αυτοί ονομάζονταν *καλοί κάγαθοί*. Ο όχλος δεν μπορούσε εξ ορισμού να είναι ενάρετος.

Όταν οι σοφιστές κάνουν λόγο για αρετή, έχουν στον νου τους ένα νέο παιδευτικό ιδεώδες καθολικής ισχύος. Στη δημοκρατική Αθήνα ενάρετος είναι ο εκπαιδευμένος πολίτης, αυτός που αποδεικνύει την αξιοσύνη του με την αποτελεσματική συμμετοχή του στα κοινά. Η ανάδειξη στον στίβο της πολιτικής δεν εξαρτάται από τις κληρονομημένες αξίες της αριστοκρατικής παράδοσης, αλλά από νέες δεξιότητες και γνώσεις - από τη ρητορική, νομική και ιστορική κατάρτιση του πολίτη. Οι σοφιστές ισχυρίζονται ότι αυτή η κατάρτιση είναι κάτι που διδάσκεται: η πολιτική αρετή είναι διδακτή.

Η νέα αντίληψη της αρετής ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με την «ισονομία», η οποία είχε ήδη επιβληθεί στη δημοκρατική πολιτεία. Στο φιλοσοφικό ωστόσο επίπεδο σήμαινε κάτι περισσότερο, κάτι το επαναστατικό: σήμαινε ότι όλοι οι άνθρωποι ξεκινούν στη ζωή τους από την ίδια αφετηρία, ότι είναι εκ φύσεως ίσοι. Όταν ο Σωκράτης προκαλεί τον Πρωταγόρα να αποδείξει ότι η αρετή είναι διδακτή, ο μεγάλος σοφιστής απαντά με έναν μύθο. Το ανθρώπινο γένος θα ήταν

αδύνατο να επιβιώσει, αν ο Προμηθέας δεν το είχε εξοπλίσει με τη φωτιά και τις τέχνες. Με τα εφόδια αυτά οι άνθρωποι κατάφεραν ως έναν βαθμό να αντισταθούν στην επιθετικότητα των άλλων ζώων, επινόησαν τη θρησκεία και τη γλώσσα, απέκτησαν κάποια βασικά αγαθά και ειδικές τεχνικές δεξιότητες. Τους έλειπε όμως ακόμη η πολιτική τέχνη, και έτσι ήταν ανίκανοι να ζήσουν συλλογικά. Τότε ο Δίας αποφάσισε να τους βοηθήσει και τους χάρισε την Αιδώ και τη Δίκη (δηλαδή, τον σεβασμό προς τον άλλο και τη δικαιοσύνη), «για να οργανώσουν αρμονικές πολιτείες και να αναπτύξουν μεταξύ τους δεσμούς φιλίας». Με την Αιδώ και τη Δίκη εξοπλίστηκαν όλοι οι άνθρωποι, γιατί, κατά τον Δία, η πολιτική δεν είναι σαν τις άλλες τέχνες, που μόνο λίγοι τις κατέχουν. Ο νόμος που επέβαλε ο Δίας στους ανθρώπους ήταν «ότι όποιος δεν θα μετείχε στην Αιδώ και στη Δίκη, θα έπρεπε να εκτελείται, γιατί αυτός είναι η αρρώστια της πόλης» (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 322d).

Όλοι λοιπόν οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους προικισμένοι με τα σπέρματα της πολιτικής αρετής, και, επομένως, δικαιούνται να συμμετέχουν ισότιμα στα κοινά. Αν τώρα φροντίσουν αυτή την καλή πλευρά του εαυτού τους με την άσκηση και τη διδασκαλία, θα διακριθούν στην πολιτική πρακτική. Ο σοφιστής εμφανίζεται ακριβώς ως ο κατάλληλος μεσάζων, αυτός που έχει τη δυνατότητα να αναδείξει και να καλλιεργήσει την έμφυτη αρετή του πολίτη.

6.5. Γλώσσα και αλήθεια

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τον τρόπο διδασκαλίας των σοφιστών. Οργανωμένες σχολές μάλλον δεν ίδρυσαν - οι πρώτες φιλοσοφικές σχολές είναι αυτές του Πλάτωνα και του Ισοκράτη στις αρχές του 4ου αιώνα. Το πιο πιθανό είναι ότι παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα σε εύπορους νέους. Ο Αριστοτέλης μάς αναφέρει ότι ζητούσαν από τους μαθητές τους να αποστηθίσουν γραπτούς λόγους οι οποίοι ήταν συνθεμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να αναδεικνύεται η ορθή χρήση των επιχειρημάτων και η πειστικότητα (Αριστοτέλης, *Σοφιστικοί έλεγχοι* 183b36 κ.ε.). Ένα θαυμάσιο δείγμα τέτοιου λόγου, που έχει διασωθεί, είναι το *Ελένης Εγκώμιον* του Γοργία. Στο κείμενο αυτό ο Γοργίας επιχειρεί με δεξιοτεχνία να ανατρέψει την κοινώς αποδεκτή άποψη ότι η Ωραία Ελένη ευθύνεται για τον Τρωικό Πόλεμο, δείχνοντας ότι η Ελένη εξαναγκάστηκε από υπέρτερες δυνάμεις να ακολουθήσει τον Πάρη στην Τροία (είτε από τον άλογο έρωτα, είτε από τη θεϊκή βούληση, είτε από την «επίδραση της πειθούς των λόγων που έχει την ίδια δύναμη με τον εξαναγκασμό» [§ 12]). Ο Γοργίας δεν διστάζει να κλείσει τον λόγο του χαρακτηρίζοντας τον «παιχνίδι», δείχνοντας ότι δεν τον ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη περίπτωση η αλήθεια, αλλά η σωστή διάρθρωση των δυνατών επιχειρημάτων.

Το κείμενο του Γοργία φέρνει στον νου τη διαμάχη του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη. Οι σοφιστές υπερηφανεύονταν ότι σε κάθε ζήτημα ήταν ικανοί να «κάνουν το ανίσχυρο επιχείρημα ισχυρό» (*τόν ἡττω λόγον κρείττω ποιεῖν*· Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1402a23). Δεν εννοούσαν προφανώς ότι σκοπός τους ήταν η συνειδητή επιδίωξη της αδικίας. Ήθελαν να δείξουν ότι υπάρχει πάντοτε τρόπος να υποστηριχθεί εξίσου καλά μια θέση και η αντίθετή της. Αυτό το περιεχόμενο θα πρέπει να είχαν και ορισμένα συγγράμματα με τίτλο *Αντιλογίες* ή *Δισσοί Λόγοι*, που αποδίδονται σε σοφιστές. Μια σημαντική διάσταση της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η εξάσκηση των μαθητών στη «διαλεκτική», στην τεχνική δηλαδή συζήτηση κάθε θέσης με την κατάλληλη διατύπωση ερωτήσεων και απαντήσεων. Είναι προφανές ότι μια τέτοια δεξιότητα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη στα αθηναϊκά δικαστήρια και στην αγορά. Ταυτοχρόνως όμως η διαλεκτική αποτέλεσε και τη νέα μέθοδο της φιλοσοφίας, μια μέθοδο που διεκδικείται τόσο από τους σοφιστές όσο και από τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα.

Η σημασία που αποκτούν κατά τον 5ο αιώνα η ρητορική και η διαλεκτική δημιουργεί ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα γλωσσικά ζητήματα. Αναφέρεται ότι ο Πρωταγόρας καλλιεργήσε την

«ορθοέπεια», την ορθή δηλαδή χρήση των γλωσσικών τύπων. Στην «ορθοέπεια» του Πρωταγόρα θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την πρώτη προσπάθεια διατύπωσης γραμματικών και συντακτικών κανόνων της γλώσσας, σε μια περίοδο όπου η γραπτή έκφραση της γλώσσας κερδίζει συνεχώς έδαφος. Την ίδια εποχή ο Πρόδικος επιχειρήσε τις πρώτες αναζητήσεις στην ετυμολογία των λέξεων, ένα πεδίο που θα απασχολήσει ιδιαίτερα και τον Πλάτωνα. Η ιστορία των λέξεων, η ελληνική ή η ξενική καταγωγή τους, η ανάλυση σε συλλαβές και γράμματα, οδηγούν στο κρίσιμο πρόβλημα της σχέσης γλώσσας και πραγματικότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αρχαιοελληνική λέξη *στοιχεῖον*, που στη φιλοσοφική ορολογία παραπέμπει στα πρωταρχικά συστατικά των όντων, αρχικά σήμαινε τα γράμματα του αλφαβήτου. Τι ισχύει λοιπόν; Η γλώσσα αντανακλά πιστά την πραγματικότητα ή έχει τη δική της αυτονομία;

Από τους προηγούμενους φιλοσόφους μόνο ο Παρμενίδης έθεσε εμμέσως ένα τέτοιο ερώτημα, όταν υποστήριξε ότι η σκέψη και η γλώσσα μάς δίνουν πολύ μεγαλύτερη βεβαιότητα από την εμπειρία. Ο Γοργίας θα υιοθετήσει τη συλλογιστική του Παρμενίδη, αποσυνδέοντας πλήρως τη γλώσσα από την εμπειρική πραγματικότητα.

Το μέσο με το οποίο πληροφορούμε τους άλλους για τα πράγματα είναι ο λόγος, και ο λόγος δεν είναι τα όντα που έχουμε μπροστά μας. Δεν παρουσιάζουμε επομένως στους διπλανούς μας τα όντα, αλλά κάποιο λόγο. [...] Κι όπως το ορατό δεν θα μπορούσε να συλληφθεί με την ακοή, έτσι και το ον, που βρίσκεται έξω από εμάς, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος δικός μας.

Γοργίας, *Περί του μη όντος*
(Σέξτος Εμπειρικός, *Προς μαθηματικούς* 7.84)

Επικοινωνούμε με τους άλλους ανθρώπους με τον λόγο, και η επικοινωνία μας αυτή είναι ικανοποιητική. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι μεταφέρουμε με τον λόγο κάποιες αντικειμενικές αλήθειες για τα πράγματα. Η ανθρώπινη εμπειρία είναι αναπόφευκτα υποκειμενική - αυτό αντιλαμβάνεται ο Πρωταγόρας, όταν διατυπώνει το περίφημο *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος*. Η προσωπική μου εμπειρία στηρίζεται στα δεδομένα των δικών μου αισθήσεων, και είναι εξίσου αληθινή με την εμπειρία κάθε άλλου ανθρώπου. Δεν μπορώ να αποδείξω την αντικειμενική της αλήθεια, μπορώ όμως να αντλήσω τα συμπεράσματά μου από αυτήν και να τα κοινοποιήσω με τον καλύτερο τρόπο στους συνομιλητές μου. Ο ανθρώπινος λόγος κρίνεται όχι ως προς την αλήθεια του αλλά ως προς την εσωτερική του συνέπεια και την πειστικότητα.

Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος: για όσα υπάρχουν ότι υπάρχουν, και για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν.

Πρωταγόρας, απόσπ. 1

6.6. Η φύση των θεσμών

Η πεποίθηση ότι δεν είναι προσιτή η γνώση της αληθινής ουσίας των πραγμάτων ονομάζεται στη φιλοσοφία «αγνωστικισμός». Οι σοφιστές επέδειξαν αγνωστικιστική στάση υποβάλλοντας σε κριτική τους καθιερωμένους κοινωνικούς θεσμούς. Ο Πρωταγόρας προκάλεσε το κοινό αίσθημα όταν είχε την τόλμη να υποστηρίξει: «Για τους θεούς, δεν μπορώ να γνωρίζω τίποτε: ούτε ότι υπάρχουν, ούτε ότι δεν υπάρχουν, ούτε τι είδους μορφή έχουν. Πολλά είναι αυτά που μας εμποδίζουν να γνωρίζουμε - τόσο το άδηλο του ζητήματος όσο και η συντομία της ανθρώπινης ζωής» (απόσπ. 4). Η θρησκεία ριζώνει στην τάση των ανθρώπων να αποδεχτούν την ύπαρξη μιας δύναμης η οποία τους υπερβαίνει. Η ανθρώπινη πίστη όμως δεν πρέπει να συγχέεται με τη γνώση. Λέγεται μάλιστα ότι ο Κριτίας, μαθητής του Σωκράτη και ένας από τους Τριάκοντα τυράννους, ξεκινώντας από την κριτική

του Πρωταγόρα στη θρησκεία, έφτασε στη ρηξικέλευθη θέση ότι οι θεοί είναι επινόηση των κυβερνώντων για να εξουσιάζουν τους υπηκόους τους.

Μια τόσο ανατρεπτική στάση, σαν αυτή του Κριτία, δεν θα πρέπει να βρήκε πολλούς μιμητές. Ακόμη και στη δημοκρατική Αθήνα η πλειονότητα των πολιτών παρέμενε συντηρητική στα ζητήματα της θρησκευτικής πρακτικής. Η κατηγορία της ασέβειας θα διατυπωθεί αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα, με στόχο ορισμένα από τα πιο γνωστά πρόσωπα της εποχής - τον Σωκράτη, βέβαια, αλλά και πριν από αυτόν τον Αναξαγόρα, τον Πρωταγόρα, αλλά και τον Περικλή, τον Φειδία, τον Αλκιβιάδη. Αντιθέτως, απόλυτη υπήρξε η ελευθερία της έκφρασης όσον αφορά την κριτική των θεμελίων του πολιτεύματος και της ηθικής συμπεριφοράς.

Στην Αθήνα της έντονης πολιτικής σύγκρουσης και των μεγάλων πολιτειακών ανατροπών δεν είναι πια εύκολο να υποστηρίξει κανείς τη θεϊκή καταγωγή του πολιτεύματος και των νόμων. Τα πολιτεύματα και οι νόμοι αλλάζουν ανάλογα με τη βούληση των ανθρώπων, και είναι φυσικό στην ίδια πόλη να συνυπάρχουν υποστηρικτές και πολέμοι της αθηναϊκής δημοκρατίας, της ολιγαρχίας των Σπαρτιατών, ακόμη και της βασιλείας των Περσών. Διαμορφώνεται λοιπόν βαθμιαία η κοινή πεποίθηση ότι η κοινωνία θεμελιώνεται σε μια μορφή συμβολαίου, σε μια συμφωνία των ανθρώπων που αποφασίζουν να ζήσουν μαζί. Η νομοθεσία είναι προϊόν συναλλαγής και συμβιβασμού αντίθετων συμφερόντων. Είναι ουσιαστικά ανθρώπινο δημιούργημα και, ως ανθρώπινο, εξ ορισμού μεταβλητό - μια θέση εντελώς αντίθετη προς το παλαιότερο αριστοκρατικό ιδεώδες της σταθερότητας.

Η αναγνώριση της συμβατικής φύσης των νόμων θέτει το άτομο μπροστά σε νέα κρίσιμα διλήμματα. Δύο από αυτά θα αποδειχθούν καθοριστικά για τη μεταγενέστερη φιλοσοφική σκέψη. Πρώτο δίλημμα: αν οι νόμοι είναι προϊόντα συμβιβασμού, το άτομο θα πρέπει να υπακούει σε αυτούς ή έχει δικαίωμα να τους παραβαίνει; Δεύτερο δίλημμα: ό,τι χαρακτηρίζει την κοινωνία, χαρακτηρίζει και το άτομο; Είναι και η συγκρότηση του ατόμου προϊόν κοινωνικών συμβιβασμών, ή μήπως υπάρχει μια βαθύτερη, σταθερή φύση του ατόμου, η οποία καθορίζει την ηθική του συμπεριφορά;

Ο προβληματισμός αυτός είναι διάχυτος στη σοφιστική κίνηση. Οι απαντήσεις όμως ποικίλλουν. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι όπως δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια, έτσι δεν υπάρχει και απόλυτη έννοια δικαιοσύνης και ηθικότητας. Δίκαιο και ηθικό είναι αυτό που αποδέχεται κάθε φορά η κοινωνία ως σύνολο. Τόσο οι νόμοι όσο και οι αξίες διαμορφώνονται από τους ανθρώπους και αλλάζουν από τους ανθρώπους, η ίδια όμως η ύπαρξη της κοινωνίας επιβάλλει τον σεβασμό τους. Η υπακοή στους νόμους θεωρείται απαραίτητο καθήκον του πολίτη, είναι το συνεκτικό στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών. Η απόφαση του Σωκράτη να πει το κώνειο θα εύρισκε απολύτως σύμφωνο τον Πρωταγόρα. Άλλοι όμως σοφιστές ίσως να μη συμφωνούσαν. Ο Θρασύμαχος, για παράδειγμα, ταύτιζε το δίκαιο όχι με το συμφέρον του συνόλου των πολιτών αλλά με το συμφέρον του ισχυρότερου. Γιατί λοιπόν θα έπρεπε να συμβιβαστεί κανείς με έναν νόμο ή με μια θεσμική απόφαση, που θεωρούσε καταφανώς άδικη; Ο Ιππίας πάλι και ο Αντιφών θα προέβαλλαν άλλη αντίρρηση. Κατά τη δική τους γνώμη, η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί να καθορίζεται πλήρως από τις κοινωνικές συμβάσεις. Υπεράνω των νόμων και των θεσμών τοποθετούνται κάποιοι ηθικοί κανόνες, που προσιδιάζουν στην ίδια τη φύση του ανθρώπου, όπως η φιλία, η ομόνοια, ο σεβασμός στους γονείς. Αυτούς τους κανόνες πρέπει κατά κύριο λόγο να ακολουθεί το άτομο, αφού μόνο «οι επιταγές της φύσης είναι αναγκαίες, ενώ οι επιταγές του νόμου είναι αυθαίρετες και συμβατικές» (Αντιφών, απόσπ. 44). Αν λοιπόν ο Σωκράτης θεωρούσε την κατηγορία εναντίον του προϊόν διαβολής, δεν έπρεπε να υπακούσει στην απόφαση του δικαστηρίου - κατά τον Ιππία (απόσπ. 17), οι νόμοι κακώς δεν έχουν προβλέψει κάποια κύρωση για όσους διαβάλλουν τους άλλους, μολονότι η διαβολή είναι φοβερό αδίκημα (*δεινόν έστιν ή διαβολία*).

6.7. Ο Σωκράτης απέναντι στους σοφιστές

Μιλώντας για τη φιλοσοφία του 5ου αιώνα, δεν κάναμε ως τώρα καμιά προσπάθεια να διαχωρίσουμε τον Σωκράτη από τους σοφιστές. Όσα αναφέραμε για την πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής, για τις νέες ανάγκες και τα νέα ερωτήματα που έφερε στο προσκήνιο η επικράτηση της αθηναϊκής δημοκρατίας, αποτελούν στοιχεία για την ερμηνεία τόσο της σοφιστικής κίνησης όσο και της φιλοσοφίας του Σωκράτη. Ο Σωκράτης αναμφίβολα ανήκει στο ίδιο διανοητικό ρεύμα με τους σοφιστές. Είδαμε ότι για τον Αριστοφάνη ο Σωκράτης είναι κι αυτός ένας σοφιστής. Τι συμπέρασμα θα μπορούσε άλλωστε να βγάλει ο μέσος Αθηναίος που θα έβλεπε τον Σωκράτη να κινείται στους ίδιους κύκλους με τους σοφιστές, να συζητά τα ίδια προβλήματα, να χρησιμοποιεί την ίδια εκκεντρική φιλοσοφική διάλεκτο;

Και όμως η ταύτιση αυτή φαντάζει σήμερα παράδοξη. Ο Σωκράτης έχει καταγραφεί στη συνείδησή μας ως ο βασικός αντίπαλος των σοφιστών: είναι αυτός που με τη ζωή του, τη φιλοσοφική του στάση και, κυρίως, με τον υποδειγματικό του θάνατο αντιτάχθηκε έμπρακτα στον αμοραλισμό των σοφιστών. Στη μυθολογία της φιλοσοφίας ο Σωκράτης είναι ένας από τους κεντρικούς ήρωες, ενώ οι σοφιστές είναι αρνητικές φιγούρες. Κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έχει εμπνεύσει περισσότερο τους επιγόνους του, κανένας άλλος δεν συνέβαλε τόσο αποφασιστικά στην ανύψωση του κύρους της φιλοσοφίας.

Πώς είναι δυνατόν λοιπόν να ξεγελάστηκε τόσο πολύ ο Αριστοφάνης, και να μην αντιλήφθηκε την ιδιαιτερότητα του Σωκράτη; Ίσως όμως αυτό να μην είναι και τόσο περίεργο - στο στόχαστρο της σάτιρας βρέθηκαν πολλοί διάσημοι Αθηναίοι, δίκαιοι και άδικοι. Το σημαντικό είναι ότι έπεσε έξω και ο ίδιος ο αθηναϊκός Δήμος, όταν έφτασε στο σημείο να τον καταδικάσει σε θάνατο για τις απόψεις του. Χωρίς αμφιβολία, η καταδίκη του Σωκράτη αποτελεί μία από τις χειρότερες στιγμές της αθηναϊκής δημοκρατίας. Είναι ωστόσο αδιάψευστος μάρτυρας ότι η καθαγιασμένη εικόνα του Σωκράτη δεν ήταν καθόλου δεδομένη στο τέλος του 5ου αιώνα. Για τους συγχρόνους του ο Σωκράτης υπήρξε ένα αμφιλεγόμενο πρόσωπο.

Η εξιδανίκευση του Σωκράτη, η οικοδόμηση του μύθου του, έγινε μετά τον θάνατό του από την πρώτη γενιά των αφοσιωμένων μαθητών του. Ο Σωκράτης ήταν ο εμπνευστής όλων των φιλοσοφικών σχολών που δημιουργήθηκαν στις αρχές του 4ου αιώνα: των Κυνικών, των Κυρηναϊκών, των Μεγαρικών, της πλατωνικής Ακαδημίας. Ενώ ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτε, οι μαθητές του συνέθεσαν την εκτεταμένη «σωκρατική» γραμματεία, μια πληθώρα δηλαδή διαλογικών κειμένων με πρωταγωνιστή τον Σωκράτη. Ορισμένα από τα «σωκρατικά» κείμενα ήταν λογοτεχνικά και φιλοσοφικά αριστουργήματα, διαβάστηκαν με πάθος και αφοσίωση από γενιές ολόκληρες αναγνωστών και άσκησαν βαθιά επίδραση στη μεταγενέστερη σκέψη - οι πλατωνικοί διάλογοι είναι το υψηλότερο επίτευγμα αυτής της γραμματείας. Από εδώ αντλούμε τη μορφή του Σωκράτη, με την οποία έχουμε και εμείς εξοικειωθεί. Η μορφή αυτή είναι τόσο υποβλητική, ώστε εύκολα ξεχνούμε ότι ο Σωκράτης του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα δεν είναι ένα ιστορικό πρόσωπο αλλά ένα λογοτεχνικό προσωπίο.

Πρωταρχικός στόχος των σωκρατικών διαλόγων ήταν η αποκατάσταση της μνήμης του δασκάλου. Θα έπρεπε λοιπόν, μέσα από τα κείμενα αυτά, να καταδειχθεί πόσο αβάσιμες και άδικες ήταν οι κατηγορίες εναντίον του, πόσο ο αληθινός Σωκράτης διέφερε από τον «διαφθορέα των νέων» και τον «εισηγητή καινών δαιμονίων» τον οποίο οι Αθηναίοι καταδίκασαν. Για να αποκατασταθεί ο Σωκράτης έπρεπε κυρίως να φανεί η ριζική διαφορά του από τους σοφιστές. Ο πραγματικός κίνδυνος για την Αθήνα και τις αξίες της δεν προερχόταν από τον ολιγαρχή, νομοταγή, αλλόκοτο και ειρωνικό Σωκράτη, από τον Σωκράτη που διακήρυσσε σε κάθε ευκαιρία την άγνοιά του, αλλά από τους επηρμένους, παντογνώστες και τυχοδιώκτες σοφιστές.

6.8. Το «σωκρατικό πρόβλημα»

Ο Σωκράτης είναι η ίδια η ενσάρκωση της φιλοσοφίας, ο πιο γνωστός φιλόσοφος όλων των εποχών. Η αλήθεια όμως είναι ότι για τον πιο γνωστό φιλόσοφο γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτε - και δεν ξέρουμε ούτε καν γιατί αποφάσισε να μη γράψει. Τη φιλοσοφία του πρέπει επομένως να τη μάθουμε από δεύτερο ή από τρίτο χέρι. Κανένας όμως από τη γενιά του Σωκράτη ή την επόμενη γενιά δεν μας έχει δώσει σαφείς πληροφορίες για τις φιλοσοφικές του απόψεις, γράφοντας ως ιστορικός ή ως φιλόσοφος. Το ίδιο ισχύει και για τα γεγονότα της ζωής του. Μόνο για τη δίκη και τον θάνατό του έχουμε αρκετά στοιχεία. Πρέπει να φτάσουμε στον Αριστοτέλη, ο οποίος γεννήθηκε αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Σωκράτη, για να συλλέξουμε κάποιες λακωνικές πληροφορίες για τη φιλοσοφία του.

Κανένας λοιπόν αρχαίος συγγραφέας που γνώρισε τον Σωκράτη δεν τον αντιμετώπισε ως ιστορικό πρόσωπο. Κανείς δεν μας εξέθεσε τη ζωή και τη φιλοσοφία του, κανείς δεν αντιδίκησε ευθέως μαζί του. Όσοι γνώρισαν τον Σωκράτη και θέλησαν να γράψουν για αυτόν το έκαναν μέσω της λογοτεχνίας. Ο Σωκράτης που όλοι γνωρίζουμε είναι ένα θεατρικό πρόσωπο. Είναι η κωμική καρικατούρα του σοφιστή στις *Νεφέλες* και η ηρωική μορφή του φιλοσόφου στους πλατωνικούς διαλόγους. Ο πραγματικός Σωκράτης μένει πάντοτε κρυμμένος πίσω από μια μάσκα.

Εδώ εντοπίζεται και το λεγόμενο «σωκρατικό πρόβλημα»: πώς να ξεχωρίσει κανείς τον ιστορικό Σωκράτη από τον Σωκράτη της λογοτεχνίας, και ιδίως από τον Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων; Από τη στιγμή ωστόσο που συνειδητοποιούμε ότι στον πλούτο των λογοτεχνικών μαρτυριών δεν έχουμε να αντιπαραθέσουμε ιστορικά στοιχεία, αντιλαμβανόμαστε ότι το σωκρατικό πρόβλημα είναι καταδικασμένο να μείνει άλυτο. Ο πλατωνικός Σωκράτης, ως αυτόνομη υπόσταση, θα συνεχίσει πάντοτε να αποτελεί πηγή έμπνευσης και θαυμασμού. Όσο για τον ιστορικό Σωκράτη, είναι τόσο λίγα τα πράγματα που μπορούμε να πούμε για αυτόν, ώστε δεν αρκούν ούτε για να σκιαγραφήσουν ένα απλό πορτρέτο.

Ήταν αθηναίος πολίτης. Έζησε από το 470 ως το 399 π.Χ. Θα πρέπει να ήταν μάλλον φτωχός, αλλά όχι υπερβολικά, αφού δεν χρειάστηκε ποτέ να ασκήσει κάποιο βιοποριστικό επάγγελμα. Έζησε όλη του τη ζωή στην Αθήνα. Στον στενό φιλικό του κύκλο ανήκαν ορισμένα από τα πολύ γνωστά ονόματα της αθηναϊκής αριστοκρατίας, όπως ο Αλκιβιάδης, ο Χαρμίδης και ο Κριτίας. Δεν συμμετείχε ενεργά στα κοινά, αλλά δεν αρνήθηκε τις υπηρεσίες του όποτε κλήθηκε στα όπλα ή όποτε κληρώθηκε σε κάποιο δημόσιο αξίωμα. Ως πρύτανης της Βουλής αντιτάχθηκε στην απόφαση του δήμου να εκτελέσει τους νικητές στρατηγούς της ναυμαχίας των Αργινουσών. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας και την πτώση των Τριάκοντα, οδηγήθηκε σε δίκη με δύο κατηγορίες: (α) ότι δεν αναγνωρίζει τους θεούς του κράτους και εισάγει νέες θεότητες· (β) ότι διαφθείρει τη νεολαία. Καταδικάστηκε κατά πλειοψηφία σε θάνατο και προτίμησε να πάρει το κώνειο παρά να δραπετεύσει.

Δεν γνωρίζουμε πώς στράφηκε στη φιλοσοφία. Κατά πάσα πιθανότητα, ήταν αυτοδίδακτος. Δεν έγραψε τίποτε, δεν δίδαξε συστηματικά ούτε ίδρυσε σχολή. Πολλοί ωστόσο ήταν αυτοί που θεωρούσαν τον εαυτό τους μαθητή του Σωκράτη. Για το θετικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του δεν έχουμε στοιχεία. Γνωρίζουμε όμως το περίγραμμά της. Έθεσε στο κέντρο της φιλοσοφικής αναζήτησης τον άνθρωπο και ενδιαφέρθηκε αποκλειστικά για ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Θεώρησε ηθικό καθήκον την αυτογνωσία και τη μέριμνα για την ψυχή. Ο ίδιος δήλωνε ότι δεν γνωρίζει τίποτε με βεβαιότητα, είχε όμως τη δυνατότητα να ελέγχει τις θέσεις των άλλων. Η φιλοσοφική μέθοδος που εφάρμοσε ήταν μια μορφή διαλεκτικής, που στηριζόταν στη διατύπωση γενικών θέσεων και στην προσπάθεια απόρριψής τους μέσω ερωτήσεων και απαντήσεων.

Αυτά είναι όλα όσα ξέρουμε για τον Σωκράτη. Είναι προφανές ότι από τα στοιχεία αυτά δεν προκύπτει γιατί ο Σωκράτης είναι σημαντικός φιλόσοφος ούτε γιατί άσκησε τόσο μεγάλη επίδραση σε όσους ήρθαν σε επαφή μαζί του. Δεν μπορούμε επίσης να προσδιορίσουμε τι ήταν αυτό που τον έκανε τόσο διάσημο στην εποχή του, ώστε να αποτελεί αντικείμενο δημόσιας σάτιρας. Και το κυριότερο: παραμένει ανεξήγητη η πηγή του «σωκρατικού προβλήματος». Γιατί απέφυγαν όλοι, φίλοι και εχθροί, να μιλήσουν για τον Σωκράτη ευθέως; Γιατί όλοι προτίμησαν τη λογοτεχνική μετάπλαση;

Ένας φιλόσοφος όμως δεν μπορεί να γίνει γοητευτικό λογοτεχνικό πρόσωπο, παρά μόνο αν η ζωή του προκαλεί περισσότερο ενδιαφέρον από τις θεωρίες του. «Είναι εκπληκτικό, αλλά αυτός ο άνθρωπος δεν μοιάζει με κανέναν, ούτε από τους παλαιότερους ούτε από τους τωρινούς», λέει ο Αλκιβιάδης στο πλατωνικό *Συμπόσιο*. «Όσο κι αν ψάξεις δεν θα βρεις κανέναν σαν κι αυτόν· τόσο αλλόκοτος (*ἄτοπος*) είναι και ο ίδιος και οι λόγοι του» (*Συμπόσιον* 221cd). Περιφρονεί το χρήμα, τις τιμές και τα ακριβά ρούχα και προτιμά να κυκλοφορεί ξυπόλητος· έχει απίστευτη αντοχή στις κακουχίες, στο ξενύχτι και στο πιτό· δεν χάνει ποτέ την αυτοκυριαρχία του. Δείχνει απόλυτη εμπιστοσύνη σε μια εσωτερική φωνή (στο περίφημο «δαμόνιο»), που τον αποτρέπει από τις κακοτοπιές. Αν και ζει στην πιο ταραγμένη και κρίσιμη περίοδο της ιστορίας της Αθήνας, αποφεύγει κάθε ανάμειξη στην ενεργό πολιτική, και παρ' όλα αυτά διατείνεται ότι μόνο αυτός ασκεί την «αληθινή πολιτική τέχνη» (Πλάτων, *Γοργίας* 521d). Του αρέσει να ειρωνεύεται τους συνομιλητές του, δίνει την εντύπωση ότι παίζει συνομιλώντας, μιλά για σοβαρά θέματα χρησιμοποιώντας παράδοξα παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, «κάτι για γάιδαρους σαμαρωμένους και για χαλκωματάδες και παπουτσήδες και βυρσοδέψες». Και όμως στο τέλος οι συνομιλητές του αντιλαμβάνονται ότι «οι δικές του συζητήσεις είναι οι μόνες που έχουν πραγματικό νόημα» (*Συμπόσιον* 221e-222a), οι λόγοι του «αιχμαλωτίζουν και εκστασιάζουν τους ανθρώπους», έχουν τη δύναμη να τους κάνουν να «αντιλαμβάνονται ότι δεν αξίζει να ζουν όπως ζουν» (*Συμπόσιον* 215d-216a).

Όλα δείχνουν ότι η μορφή του Σωκράτη προκάλεσε βαθύτατη εντύπωση στους συγχρόνους του. Ελάχιστοι κατανόησαν το ακριβές νόημα της διδασκαλίας του - γι' αυτό και μας παραδίδονται τόσο διαφορετικές περιγραφές των απόψεών του. Ωστόσο, είναι κοινή η πεποίθηση ότι ο Σωκράτης ενσαρκώνει ένα νέο ιδεώδες φιλοσόφου. Στο σωκρατικού ιδεώδες το περιεχόμενο των φιλοσοφικών θεωριών και η μέθοδος έκθεσής τους είναι αναπόσπαστα δεμένα με τον τρόπο ζωής του φιλοσόφου. Η μέριμνα για την καλλιέργεια του εαυτού και τη σωστή ζωή γίνεται το πρωταρχικό καθήκον του φιλοσόφου και επισκιάζει σε μεγάλο βαθμό τις φιλοσοφικές αντιλήψεις. Ο Σωκράτης ισχυριζόταν ότι κατάφερνε να ζει με έναν απολύτως δίκαιο και ενάρετο τρόπο, χωρίς να γνωρίζει τι είναι ακριβώς δικαιοσύνη και τι αρετή. Η φιλοσοφία του Σωκράτη είναι, πρώτα απ' όλα, η ίδια του η ζωή.

6.9. Υπάρχει σωκρατική φιλοσοφία;

Οι σωκρατικοί διάλογοι του Πλάτωνα ξεκινούν συνήθως με τη διατύπωση ενός ερωτήματος της μορφής «τι είναι Χ», όπου το Χ είναι μια γενική έννοια ηθικής προέλευσης - τι είναι ανδρεία, τι είναι ευσέβεια, τι είναι δικαιοσύνη, τι είναι αρετή. Είναι ενδιαφέρον ότι το ερώτημα αυτό δεν γίνεται κατά κανόνα κατανοητό από τους συνομιλητές του Σωκράτη. Όλοι είναι πρόθυμοι να συζητήσουν αν ένας συγκεκριμένος άνθρωπος, μια πράξη, ένα πολίτευμα είναι δίκαια ή άδικα, αισθάνονται όμως αμηχανία όταν τίθεται το γενικό ερώτημα «τι είναι δικαιοσύνη». Στην πορεία των διαλόγων παρακολουθούμε τις διαδοχικές προσπάθειες των συνομιλητών να δώσουν έναν ικανοποιητικό ορισμό της ζητούμενης ηθικής έννοιας, προσπάθειες που τελικά όλες πέφτουν στο κενό. Ο ρόλος του Σωκράτη σε αυτή την αναζήτηση είναι διευθυντικός και ελεγκτικός. Θέτει το αρχικό ερώτημα και

κατευθύνει εντέχνως τη συζήτηση εκεί που επιθυμεί· ο ίδιος δηλώνει ότι δεν γνωρίζει τη σωστή απάντηση, αναλαμβάνει όμως με ιδιαίτερη επιδεξιότητα τον έλεγχο των προτεινόμενων ορισμών.

Από τους πλατωνικούς διάλογους μαθαίνουμε περισσότερα για τη μεθοδολογία της σωματικής έρευνας παρά για τις φιλοσοφικές θέσεις του Σωκράτη. Καταρχήν, βλέπουμε ότι όλα τα προβλήματα που απασχολούν τον Σωκράτη ανήκουν στη σφαίρα της ηθικής και της πολιτικής. Ο Πλάτων υπαινίσσεται ότι ο Σωκράτης ήταν ο πρώτος που έθεσε τα ερωτήματα της μορφής «τι είναι Χ», ήταν δηλαδή ο πρώτος που αντιλήφθηκε την αξία του ορισμού των εννοιών. Σε αυτό συμφωνεί και ο Αριστοτέλης, αφού ισχυρίζεται ότι «ο Σωκράτης στράφηκε στα ηθικά ζητήματα αδιαφορώντας για την όλη φύση, και αναζήτησε εκεί το καθολικό αναδεικνύοντας πρώτος τη σημασία των ορισμών» (*Μετά τα φυσικά* 987b1). Η απαίτηση του Σωκράτη να οριστούν οι ηθικές έννοιες συνάδει με την πεποίθησή του ότι η αρετή είναι γνώση. Ενάρετος μπορεί να γίνει κανείς, μόνο όταν γνωρίζει τι ακριβώς είναι αρετή. Το παράδοξο βέβαια στην περίπτωση του Σωκράτη είναι ότι ο ίδιος διακήρυσσε σε κάθε περίπτωση ότι δεν γνωρίζει απολύτως τίποτε, χωρίς η άγνοιά του να τον κάνει ανήθικο άνθρωπο.

Το στοιχείο όμως που εντυπωσιάζει περισσότερο στους σωματικούς διάλογους είναι ο τρόπος που διεξάγεται η συζήτηση. Η συζήτηση είναι πάντοτε ζωντανή, αλλά ποτέ άναρχη. Από τους παρευρισκόμενους συμμετέχουν κάθε στιγμή μόνο δύο στη συζήτηση, ένας εκ των οποίων είναι ο Σωκράτης. Ο ένας συνομιλητής υποστηρίζει μια θέση με τα καλύτερα δυνατά επιχειρήματα, και ο άλλος προσπαθεί να αποδείξει ότι η θέση αυτή δεν μπορεί να σταθεί. Ο Σωκράτης αποφεύγει συστηματικά τους μακροσκελείς μονολόγους και συνιστά στους συνομιλητές του να θέτουν διαζευκτικά ερωτήματα και να απαντούν όσο πιο σύντομα μπορούν - αν είναι δυνατό με ένα «ναι» ή ένα «όχι». Η εντύπωση που αποκομίζουμε είναι ότι ο Σωκράτης έχει ανακαλύψει μια μέθοδο διερεύνησης των ηθικών και πολιτικών προβλημάτων, και θεωρεί ότι η μέθοδος αυτή είναι η μόνη που προσιδιάζει στη φιλοσοφία. Η μέθοδος αυτή είναι «διαλεκτική», αφού στηρίζεται στην ανταλλαγή σύντομων λόγων, ορισμών και επιχειρημάτων, δηλαδή στο διαλέγεσθαι. Τοποθετείται στον αντίποδα της τεχνικής των ποιητών, η οποία στηρίζεται στα λεκτικά σχήματα και στην υποβλητικότητα των ποιητικών εικόνων. Διαφέρει όμως και από την πρακτική που ακολουθούν οι ρήτορες και οι πολιτικοί, όπου το ζητούμενο είναι η μεγιστοποίηση της πειθούς των λόγων, η οποία επιτυγχάνεται με τις μακροσκελείς αγορεύσεις και τις δημηγορίες.

Η διαλεκτική μέθοδος θα γίνει σήμα κατατεθέν όλων των μεταγενέστερων σωματικών σχολών - και της φιλοσοφίας του Πλάτωνα. Θα πρέπει ωστόσο να ξεκίνησε από τον ίδιο τον Σωκράτη, αφού ήδη οι κωμικοί ποιητές σατιρίζουν τον ιδιότυπο τρόπο με τον οποίο συζητούν ο Σωκράτης και οι μαθητές του. Θα ήταν όμως λάθος να θεωρήσουμε ότι η σωματική διαλεκτική είναι απλώς ένας τρόπος συζήτησης. Στόχος της δεν είναι τόσο η ανακάλυψη κάποιας οριστικής αλήθειας όσο η συμμετοχή σε μια αναζήτηση που οδηγεί στην ηθική βελτίωση των ατόμων. Ενσαρκώνει μια στάση ζωής, αφιερωμένη στην κοινή διερεύνηση ζωτικών προβλημάτων, στην καλλιέργεια της ψυχής και στον διαρκή αυτοέλεγχο.

Το μεγαλύτερο αγαθό για τον άνθρωπο είναι αυτό: να μπορεί κανείς να μιλάει κάθε μέρα για την αρετή και για όλα τα άλλα τα πράγματα που με ακούτε κι εσείς να συζητώ, θέτοντας σε δοκιμασία και τον εαυτό μου και τους άλλους -γιατί μια ανεξέλεγκτη ζωή είναι μια ζωή που δεν αξίζει να τη ζει κανένας άνθρωπος (*ό δε άνεξεταστος βίος ού βιωτός άνθρωπω*).

Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 38a 1-

6

Ο Σωκράτης μιλά συνεχώς για την ηθική, αποφεύγει όμως να προβάλλει δικές του ηθικές θέσεις. Περιορίζεται στην ανατροπή των δογματικών αποφάνσεων των άλλων, δίνοντας την εντύπωση ενός ανθρώπου ο οποίος με τα χρόνια έχει αναπτύξει ένα αλάθητο κριτήριο εντοπισμού των εσφαλμένων αντιλήψεων. Η σοφία του, την οποία έχει επιβεβαιώσει και το μαντείο των Δελφών, έγκειται στο

γεγονός ότι μόνο αυτός ανάμεσα στους ανθρώπους της εποχής του έχει επίγνωση της άγνοιάς του. Υπάρχει ωστόσο μια περίπτωση όπου προτιμά να εγκαταλείψει τη συνηθισμένη του μετριοπάθεια. Στην απολογία του στο δικαστήριο δηλώνει με πάθος στους δικαστές του: «Ένα πράγμα γνωρίζω: το να αδικεί κανείς και να μην υπακούει στον ανώτερό του, είτε θεός είναι αυτός είτε άνθρωπος, είναι κακό και επονείδιστο» (Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 29b6-7). Και όταν οι φίλοι του τον παροτρύνουν να δραπετεύσει από τη φυλακή για να γλιτώσει την άδικη τιμωρία, εκείνος αντιστέκεται σθεναρά με το επιχείρημα ότι, αν δραπετεύσει, θα διαπράξει μεγαλύτερη αδικία απέναντι στην πόλη του και τους νόμους της. Η θέση του είναι ξεκάθαρη: «Δεν πρέπει ποτέ να ανταποδίδουμε μια αδικία, ούτε να βλάπτουμε κανέναν άνθρωπο, οτιδήποτε κι αν έχουμε υποστεί από αυτόν» (Πλάτων, *Κρίτων* 49c10 κ.ε.).

Για τους αρχαίους Έλληνες η στάση του Σωκράτη είναι ακατανόητη. Το αρχαϊκό αίσθημα του δικαίου στηριζόταν στην αρχή της ανταπόδοσης. Η αδικία έπρεπε οπωσδήποτε να ανταποδοθεί, για να επιτευχθεί η δικαιοσύνη. Αυτό δίδασκε η ελληνική μυθολογία και τα ομηρικά έπη· αυτό ίσχυε στην καθημερινή πρακτική. Γι' αυτό και ήταν ριζικά διαφορετική η στάση των Ελλήνων απέναντι στους φίλους και απέναντι στους εχθρούς. Ο ενάρετος άνθρωπος έπρεπε να είναι επιεικής προς τους φίλους και άτεγκτος προς τους εχθρούς. Ο Αναξίμανδρος μάλιστα, όπως είδαμε, θα αναγάγει την αρχή της ανταπόδοσης σε κοσμικό νόμο - τα πρωταρχικά στοιχεία ισορροπούν ανταποδίδοντας την αδικία που διέπραξαν το ένα στο άλλο με τη στιγμιαία υπεροχή τους.

Απορρίπτοντας την αρχή της ανταπόδοσης, ο Σωκράτης ανοίγει τον δρόμο προς μια νέα ηθική. Θεμέλιο αυτής της νέας ηθικής είναι η ψυχική ακεραιότητα του ατόμου. Η άδικη πράξη βλάπτει ανεπανόρθωτα την ψυχή του δρώντος. Αν λοιπόν θέλει κανείς να είναι δίκαιος και ενάρετος, θα αποφύγει την αδικία, όσο μεγάλο κι αν είναι το κακό που ο ίδιος έχει υποστεί και όσα κι αν είναι τα υλικά οφέλη που θα αποκομίσει με τη διάπραξη της αδικίας.

Ο μύθος του Σωκράτη θεμελιώθηκε κυρίως στο είδος του θανάτου του. Η καταδίκη του, όταν πλέον καταλάγιασαν τα πολιτικά πάθη που στην ουσία την προκάλεσαν, φάνηκε στους μεταγενέστερους άδικη και σκανδαλώδης. Μεγαλύτερη ωστόσο εντύπωση θα πρέπει να προκάλεσε η απόφαση του Σωκράτη να πει το κώνειο, αποδεχόμενος στωικά την άδικη απόφαση του λαϊκού δικαστηρίου. Αν ο Σωκράτης είχε για μια ολόκληρη ζωή προκαλέσει τους συγχρόνους του με την «άτοπη» συμπεριφορά του, το τέλος του αποτέλεσε τη μεγαλύτερη πρόκληση. Ένας άνθρωπος που επιλέγει να πεθάνει για να μην ανταποδώσει μια αδικία, τη στιγμή που η κρατούσα ηθική του επιτρέπει (ή και του επιβάλλει) να το αποφύγει, αποδεικνύει με τον πιο δραματικό τρόπο ότι είχε κάτι πολύ σημαντικό να διδάξει. Η καλλιέργεια και η ακεραιότητα της ψυχής δίνουν τη δυνατότητα στον πραγματικό φιλόσοφο να ξεπεράσει ακόμη και τον φόβο του θανάτου.